

WZORY WSPÓŁZALEŻNOŚCI POMIĘDZY JEDNOSTKĄ A RODZINĄ

WITOLD WRZESIEŃ, ALDONA ŻUREK

ABSTRACT. Wrzesień Witold, Żurek Aldona, *Wzory współzależności pomiędzy jednostką a rodziną* (Patterns of interdependence between the individual and the family). Roczniki Socjologii Rodziny, XI, Poznań 1999. Adam Mickiewicz University Press, pp. 73-86. ISBN 83-232-0988-X. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Witold Wrzesień, Aldona Żurek, Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, (Institute of Sociology Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Polska-Poland.

Przemiany społeczne zapoczątkowane w latach dziewięćdziesiątych odcisnęły swoje piętno na zjawiskach i procesach związanych z życiem rodzinnym. Dotyczy to zarówno zintensyfikowania procesów modernizacyjnych obserwowanych już w poprzedniej dekadzie (spadek dzietności rodzin, upowszechnienie się rodziny małej jako podstawowego typu rodziny czy autonomizowanie się rodzin prokreacji od rodziny dużej), jak występowania nowych zjawisk. Dotyczą one zarówno sposobu w jaki funkcjonuje rodzina, jak i tego, w jaki sposób postrzega ją jednostka. To z kolei zmieniło jakość i charakter relacji zachodzących między członkami rodziny. Procesy modernizacyjne, które zaszły w latach dziewięćdziesiątych wymagają nie tylko tego, aby je skatalogować i oszacować, ale także spojrzeć na nie z pewnej nowej perspektywy.

Niniejszy artykuł jest próbą systematyzacji elementów modelu pojęciowego i teorii empirycznej dotyczących współcześnie realizowanych wzorów współzależności zachodzących pomiędzy jednostką a rodziną.

Pod pojęciem wzoru współzależności pomiędzy jednostką a rodziną autorzy rozumieją zespoły norm i wartości warunkujące świadome oraz nie zawsze do końca uświadamiane sposoby postrzegania rodziny przez jednostki oraz mechanizmy oddziaływania jednostki na rodzinę, a także bezpośrednie i pośrednie mechanizmy oddziaływania rodziny na życie człowieka.

Interesujące nas wzory współzależności odpowiedzialne są za sposoby podejmowania i pełnienia ról społecznych w rodzinie oraz pełnienia ról społecznych waż-

nych dla życia rodzinnego poza domem. Wzory te są dynamicznymi elementami procesu socjalizacji i systemu kontroli społecznej, współtworzą kulturowo określone modele karier życiowych, odniesionych do cech statusowych członków rodziny oraz wspomagają indywidualne definiowanie poczucia komfortu psychicznego i jakości życia.

Źródłami wzorów współzależności zachodzących między jednostką a rodziną są:

- a) istniejące w społeczeństwie modele karier życiowych, zawierających w sobie zalecane cele oraz sposoby ich realizacji (Merton 1982:204);
- b) indywidualne aspiracje, potrzeby i motywacje;
- c) jakość i charakter życia rodzinnego, w tym sposób, w jaki członkowie postrzegają swoją rodzinę, skierowując w jej stronę określone oczekiwania.

Wzory współzależności między jednostką a rodziną mają względnie trwałe charakter. Nie są jednak dane na całe życie jednostki, ani też na cały okres ontogenezy rodziny. Punkty węzłowe w życiu człowieka (Tyszkowa 1990:9), których część przynajmniej związana jest bezpośrednio z życiem rodzinnym, powodować mogą przededefiniowanie i zmianę priorytetów życiowych, co z kolei zmieniać może w sposób znaczący dominujący wzór relacji między członkami rodziny a rodziną. Warto przy tym zauważyć, że rodzina będąca systemem społecznym wykazuje tendencję do homeostazy. Aby ją osiągnąć konieczne jest ustalenie wzorów relacji dla wszystkich członków rodziny, zgodnie z pełnionymi przez nich rolami i miejscem zajmowanym w strukturze rodziny. Charakterystyczne dla rodzin wzory zależności ulegają zatem dodatkowemu warunkowaniu, bowiem główny wzór relacji między jednostką a rodziną uwzględniać musi związki zachodzące między poszczególnymi członkami rodziny, w tym charakterystyczne dla nich typy wzorów współzależności.

Pojęcie wzorów współzależności implikuje rozpatrywanie związków, jakie zachodzą między jednostką a rodziną, z uwzględnieniem dwustronności wpływów. Rodzina, będąc najważniejszą grupą solidarności ustala i egzekwuje zasady, na których jest oparte uczestnictwo. Zasady te obecne są zarówno w rodzinnym systemie kontroli, jak i systemie aksjologiczno-normatywnym. Dodatkowo jeszcze poprzez zaspokajanie potrzeb podstawowych i metapotrzeb, a także tworzenie przesłanek do ich powstawania, tworzy się silna i stabilna więź rodzinna, która niejako ujarzmia ewentualne tendencje do li tylko instrumentalnego traktowania życia rodzinnego. Wiąż rodzinna, będąc archetypem innych więzi społecznych, swoją siłę czerpie także z tego, że dla członków rodziny jawi się ona jako pierwotna i naturalna (Barret, McIntosh 1982:26). W ten sposób możliwe staje się podporządkowanie interesów jednostkowych wspólnemu dobru. Rodzina zatem stawia określone oczekiwania swoim członkom, które zawarte są w standardach członkostwa, mówiących, w jaki sposób winny być pełnione role rodzinne oraz określających stopień niezależności w ich pełnieniu. Zobowiązania zawarte w systemie normatywnym ról rodzinnych są szczególnie obwarowane systemem sankcji w odniesieniu do dwu typów rodzin – rodziny pochodzenia i rodziny prokreacji. Warto jednak podkreślić, że także w nowoczesnych społeczeństwach istnieją zobowiązania, które aktywizują wzajemną po-

moc i współpracę, także między dalekimi krewnymi i powinowatymi (Goode 1964:4).

Na dwustronność zależności między jednostką a rodziną spojrzeć można także z perspektywy czerpania korzyści i wsparcia, jakie daje człowiekowi przynależność do grupy krewniaczej. Mniej lub bardziej świadomie członkowie rodziny przyjmują swoistą jej definicję, w której zarówno zawarte są oczekiwania co do zadań, jakie ma ona pełnić wobec swoich członków, jak i określenie stopnia autonomii, jaką chcieliby oni uzyskać wobec systemu rodzinnego. Charakter, jaki przyjmuje taka rodzinna autodefinicja, zawiera się w continuum ograniczonym z jednej strony przez pojęcie indywidualizmu, z drugiej zaś pojęciem familiaryzmu (Burgess, Locke, Thomas 1963:283). Przyjęcie jednej z tych opcji oznacza zatem bądź możliwość swobodnego wyrażania swoich potrzeb i pragnień, bądź podporządkowanie swoich interesów innym członkom rodziny.

Analizując życie rodzinne przez pryzmat wzorów współzależności zachodzących pomiędzy jednostką a rodziną, autorzy przyjmują orientację indywidualistyczną, zgodnie z którą podmiotem działań są świadomie podejmujące różnorodne role społeczne jednostki, w zmieniających się sytuacjach społecznych. W przypadku rodziny oznacza to, że nie stanowi ona niezróżnicowanej wewnętrznie całości, a za jej wewnętrzną strukturę i funkcjonowanie odpowiedzialne są jednostki podejmujące decyzje adekwatne do poszczególnych faz rozwoju rodziny.

Rodzina traktowana jest przez autorów jako złożony system wzorów zachowań pozwalający na realizację indywidualnych celów jednostek, sprowadzających się przede wszystkim do jak najpełniejszego zaspokojenia potrzeb. Takie ujęcie rodziny bliskie jest formalistycznego rozumienia instytucji społecznej, gdzie podstawowym punktem odniesienia staje się sposób lub wzór zachowania, czyli pełnienie ról. „(...) Instytucja nie jest osobą czy grupą, jest ona częścią kultury, segmentem ujętego we wzory sposobu życia ludzi” (Fichter 1957:247).

W naszym ujęciu rodzina pojmowana jako instytucja społeczna, to ciągły proces powstawania i petryfikowania się wzorów zachowań, odpowiedzialnych za realizację sposobu życia jednostek w szeroko rozumianym rodzinnym milieu.

Postawienie głównego akcentu na podejmowanie i realizację ról społecznych przybliża nas z kolei do nierealistycznego pojmowania systemu społecznego, gdzie jednostki stają się interesujące poznawczo ze względu na fakt, iż są one nosicielami zachowań i oczekiwań, wyznaczanych istnieniem norm społecznych (Białyszewski 1968:197).

Przeprowadzone w latach 1996-1998 badania (Wrzesień 1998, Żurek 1997) pozwoliły na wyselekcjonowanie czterech typów wzorów współzależności zachodzących w relacjach pomiędzy jednostką a rodziną:

- pierwszy to traktowanie rodziny jako sposobu życia (sposobu na życie);
- drugi dotyczy postrzegania rodziny jako szansy lub bariery aktywności poza-rodzinnej;
- trzeci wiąże się z rozpatrywaniem rodziny w kategoriach perspektywy dokonywanych wyborów;
- czwarty to traktowanie rodziny jako zaplecza jednostki.

Wymienione powyżej typy wzorów współzależności wzajemnie się uzupełniają, choć każdy z nich w określonych momentach życia jednostki staje się dominującym podwzorem, wpływając zarówno na charakter życia rodzinnego, jak i na zachowania społeczne jednostek. Przygotowywany obecnie kolejny etap badań ukierunkowano na systematyzację elementów konstytuujących poszczególne wzory współzależności oraz na eksplanację mechanizmów odpowiedzialnych za funkcjonowanie jednostek w szeroko pojmowanym rodzinnym milieu.

RODZINA JAKO SPOSÓB ŻYCIA

Sposób życia to pojęcie, które pojmowane jest przez autorów w sposób paralelny do pojęcia stylu życia. Przesłanki o charakterze aksjologiczno-normatywnym składają nas do rozpatrywania problematyki realizowanych w rodzinach wzorów zachowań w charakterze sposobu, „recepty”, a nie stylu, dlatego też zdecydowaliśmy się na wykorzystywanie terminu sposób życia.

„Styl życia to zespół codziennych zachowań specyficznych dla danej zbiorowości lub jednostki; to charakterystyczny „sposób bycia” odróżniający daną zbiorowość od innych; to bardziej lub mniej świadomie przyjmowana strategia życiowa” (Siciński 1988:11). W przypadku pojęcia sposobu życia na pierwszy plan wysuwa się ostatni element przytoczonej powyżej definicji.

Sposób życia to przede wszystkim świadoma lub nie do końca świadomie przyjmowana strategia życiowa, manifestująca się poprzez podejmowanie, realizację i indywidualne modyfikacje różnorodnych ról społecznych, przebiegające nie zawsze w na tyle charakterystyczny sposób, aby w znaczącym stopniu odróżniać daną jednostkę czy grupę od innych.

Realizowany sposób życia, w rodzinie jest konsekwencją internalizacji i ciągłego przetransponowywania systemu norm i wartości, będących elementami systemu normatywnego społeczeństwa, systemu kulturowego danego miejsca i czasu oraz tradycji kulturowej przekazywanej w procesie socjalizacji.

Badając sposób życia, na pierwszy plan wysuwa się konieczność analizy zależności pomiędzy specyfiką życia codziennego a rzeczywistością kulturową danego miejsca i czasu, czyli pewnego rodzaju wyboru z ogólnego repertuaru norm, wartości, wzorów, symboli i sensów stanowiących o charakterze otaczającego rodzinę kulturowego milieu.

System normatywny społeczeństwa oraz rzeczywistość kulturowa otaczające rodzinę odpowiedzialne są za przygotowywanie mniej lub bardziej atrakcyjnych scenariuszy dla jednostek pragnących podejmować różnorodne role społeczne. Rodzina traktowana jako sposób życia lub bardziej potocznie sposób na życie, to kolejny zestaw scenariuszy możliwych do zaakceptowania i zrealizowania. Zgodnie z założeniami teorii ról społecznych, koncepcja scenariuszy, powszechnie zrozumiałych

i nadających się do odegrania jest systemem oczekiwań stawianych jednostce podejmującej określone role społeczne.

Oczekiwania te konstytuują strukturalnie narzucane nakazy roli, czyli takie zespoły norm i wartości, które określają standardy pożądanych przez grupę (a w sensie ogólniejszym także społeczeństwo globalne) zachowań osób, zajmujących określone pozycje społeczne. Jednostka nie pozostaje jednak bierna wobec stawianych przed nią wymagań i konstruuje swoją własną koncepcję roli, stanowiącą subpoziom drugiego elementu wewnętrznej struktury roli jednostki – jej osobowościowej definicji. Koncepcja roli jest zatem „systemem poglądów jednostki na to, jak powinna ona działać, jakimi środkami się posługiwać i jakie cele osiągać” (Szmatka 1989) i w znacznym stopniu wpływa na sposoby pełnienia ról społecznych, na odegranie roli.

Ostatnimi czynnikami modyfikującymi sposoby realizacji proponowanych scenariuszy, o których nie należy zapominać, są: manipulacja rolą, negacja i kreacja roli (Łoś 1985), a więc te aspekty pełnienia ról społecznych, które doprowadzają do istotnych zmian wzorów zachowań realizowanych w konkretnych, uprzednio precyzyjnie zdefiniowanych sytuacjach społecznych.

Jak wspomniano już wyżej, rodzina jako sposób życia (na życie) to realizacja akceptowanych (bądź nie zawsze do końca akceptowanych) scenariuszy. Realizacja scenariuszy zaś, to przyjmowanie celów (wartości), sposobów ich osiągania (normy), a w konsekwencji realizacja wzorów zachowań, czyli podejmowanie i pełnienie ról społecznych. Autorów interesuje w tym przypadku wyłącznie pełnienie ról rodzinnych (mąż, żona, ojciec, matka, partner życiowy itp.) oraz tych ról pełnionych poza rodziną, które wpływają na jakość życia rodzinnego, na zaspokajanie podstawowych potrzeb emocjonalnych poszczególnych członków rodziny (role zawodowe, towarzyskie, publiczne itp.).

Wyróżniamy następujące modele scenariuszy:

1) scenariusz tradycyjny – obserwujemy tutaj zgodność pomiędzy przyjmowanymi celami i sposobami ich osiągania, pełną akceptacją realizowanych wzorów zachowań, traktowanie życia rodzinnego jako naturalnej konsekwencji w rozwoju, zarówno kulturowo-społecznym, jak i biologiczno-demograficznym człowieka; ponadto występuje tutaj brak poczucia konieczności rezygnacji z przywilejów wcześniejszego życia, zgodność pomiędzy oczekiwaniami poszczególnych członków rodziny jako konsekwencja consensusu normatywnego, ale także preferencyjnego, a konformizm manifestowany w realizacji poszczególnych ról społecznych ma charakter konformizmu normatywnego przez internalizację, gdzie występuje akceptacja ważnych innych, preferowanych przez nich norm, jak i wiara w prawidłowość własnego postępowania.

2) scenariusz konformistycznego starzenia się – w przeciwieństwie do scenariusza tradycyjnego nie występuje tu pełna zgodność pomiędzy przyjmowanymi celami i sposobami ich osiągania (często manifestuje się to w postawie – „najlepiej byłoby, gdyby można to wszystko trochę przełożyć w czasie”); działania jednostek charakteryzują się brakiem pełnej akceptacji realizowanych wzorów zachowań, stąd skłon-

ności do ich modyfikowania, aby móc zaspokajać swoje własne, egoistycznie motywowane potrzeby; ponadto pojawia się tutaj poczucie konieczności rezygnacji z młodości i zasilania kategorii dorosłych „normalistów”, trochę na przekór samemu sobie; często występuje tu brak pełnej zgodności pomiędzy oczekiwaniami poszczególnych członków rodziny, a rozwiązania takich sytuacji opierają się na consensusie normatywnym; konformizm manifestowany w pełnieniu poszczególnych ról ma charakter konformizmu instrumentalnego – status społeczny osoby posiadającej rodzinę jest tutaj podstawowym i wystarczającym motywem podejmowania ról.

3) scenariusz instrumentalny (orientacja egoistyczna) – obserwujemy tutaj zgodność pomiędzy przyjmowanymi celami i sposobami ich osiągania, zarówno jednak cele, jak i sposoby ich osiągania są definiowane indywidualnie, w zależności od przewidywanej skali zaspokojenia własnych potrzeb jednostki; występuje tu znaczna akceptacja realizowanych wzorów zachowań, traktowanie zawarcia związku małżeńskiego i założenia rodziny w kategoriach interesu (poprawa bądź to pozycji społecznej, bądź statusu materialnego lub obu naraz) mającego procentować w przyszłości; charakterystyczny jest brak poczucia konieczności rezygnacji z przywilejów poprzedniego życia, bowiem i tak obserwujemy tu ciągle realizowanie tych samych wzorów zachowań; brak zgodności pomiędzy oczekiwaniami poszczególnych członków rodziny ukrywany jest poprzez manipulację pełnionymi rolami, stąd rzeczywisty brak consensusu, a tylko fasadowość i pozory jego występowania. Konformizm ma charakter quasi-instrumentalny – przejawia się to manifestacją pozorów odczuwania przewagi i podporządkowywania się obowiązującym normom z jednoczesnym manipulowaniem sposobami pełnienia ról i realizowaniem preferowanych indywidualnie, ukrywanych wzorów zachowań; obserwujemy tutaj silną motywację egoistyczną podejmowanych działań i nacisk na maksymalne zaspokajanie własnych potrzeb.

4) scenariusz instrumentalny (orientacja konformistyczna) – charakteryzuje się prawie całkowitą redefinicją celów i sposobów ich osiągania pod wpływem oczekiwań płynących ze strony ważnych innych; w rzeczywistości występuje tutaj realizacja nie do końca własnych planów (funkcjonujących w postaci zinternalizowanego i konstytuującego koncepcję roli systemu norm, wartości i wzorów zachowań), a bardziej np. wyobrażeń rodziny pochodzenia na temat właściwej drogi życiowej; występuje tutaj silna akceptacja realizowanych wzorów zachowań, a zawarcie związku małżeńskiego i założenie rodziny traktowane jest jako konieczność służąca podtrzymaniu i zagwarantowaniu w przyszłości zaspokajania poczucia akceptacji i bezpieczeństwa ze strony ważnych innych; ponadto obserwujemy tu silne, aczkolwiek wypierane ze świadomości poczucie konieczności rezygnacji z przywilejów poprzedniego życia, jak i z własnej wizji przyszłości; występuje tutaj również brak pełnej zgodności pomiędzy oczekiwaniami poszczególnych członków rodziny, a rozwiązania takich sytuacji opierają się na consensusie normatywnym; konformizm manifestowany w pełnieniu poszczególnych ról ma charakter konformizmu instrumentalnego – świadomość przewagi systemu normatywnego i systemu kontro-

li rodziny pochodzenia wzmacniająca dysproporcje w strukturze władzy w rodzinie prokreacji wpływa na proces przestrzegania nie do końca akceptowanych norm i wzorów zachowań.

Planowana analiza występujących w realnej rzeczywistości społecznej scenariuszy życia rodzinnego jest próbą ustalenia proporcji pomiędzy procesem socjalizacji i systemem kontroli społecznej z jednej strony, a indywidualną wolą świadomie działającej jednostki w sytuacjach realizowania istotnych – w skali mikro- i makro-społecznej – wzorów zachowań w rodzinie.

Uważamy, że podejmowanie decyzji o realizowaniu własnych celów życiowych w rodzinie tylko częściowo jest konsekwencją świadomego wyboru, w znacznym stopniu jest natomiast efektem perswazji, nacisku oraz presji społecznej, ze strony ważnych innych, pełniących kluczowe role w wewnątrzrodzinnym systemie kontroli.

Sądzimy, że istotną rolę odgrywa tutaj motywacja typu ponieważ (nieuświadamiana) oraz strach przed naznaczeniem (labelingiem), odrzuceniem, czy trudną drogą nonkonformisty w stosunkowo tradycjonalistycznie pojmującym życie rodzinne społeczeństwie polskim.

Ponadto uważamy, iż słabo zaznacza się w społeczeństwie polskim poczucie świadomości, że może żyjemy tak a nie inaczej, bo chcemy realizować jakieś inne cele – np. zagwarantować sobie poczucie komfortu psychicznego czy poczucie bezpieczeństwa – a nie zdajemy sobie do końca z tego sprawy lub wypieramy to w imię powszechnie akceptowanych wartości.

Wydaje się także, że motywacja egoistyczna w procesie podejmowania decyzji związanych z realizacją scenariuszy życia rodzinnego jest motywacją wiodącą.

RODZINA JAKO SZANSA LUB BARIERA AKTYWNOŚCI POZARODZINNEJ

Rodzina, także w nowoczesnych społeczeństwach, które dają możliwość uczestniczenia w różnorodnych strukturach społecznych, jest dla człowieka jedną z najważniejszych instytucji społecznych. Dotyczy to zarówno nadrzędności uczestnictwa w życiu rodzinnym nad innymi postaciami uczestnictwa w życiu społecznym, jak i tworzenia i utrwalania standardów, które umożliwiają wchodzenie w relacje społeczne. Naturalna wydaje się sytuacja, w której o każdym z członków społeczeństwa można powiedzieć, że wie co to rodzina, bowiem był, jest lub będzie członkiem jakiejś rodziny. Przy tym pojęcie rodzinności zawiera w sobie zarówno uczestnictwo w rodzinie małej (najbardziej dominującej postaci rodziny), jak i bardziej złożoną jej postać, obejmującą szeroki układ powinowactwa i pokrewieństwa.

Rodzinnie oddziaływania wpływające na charakter aktywności, jaką przejawiają jednostki w innych niż rodzina układach społecznych, przyjmują bezpośredni i pośredni charakter, zwłaszcza ze względu na rodzinny system aksjologiczno-normatywny. Rodzina może zatem stymulować zachowania swoich członków wspomagając ich materialnie, jak również poprzez udzielanie im poparcia, motywowanie do

działań lub zapoznawanie z istniejącymi wzorami działań. Ponieważ uczestnictwo w rodzinie i solidarność z nią są wyjątkowo cenione, stąd także zespół ról rodzinnych nie tylko określa jeden z wymiarów statusu jednostki, ale także współwyznacza jakość i charakter pełnienia innych ról społecznych. Dotychczasowe badania empiryczne pokazują np., że role rodzinne pełnione przez kobiety, poprzez standardy ich realizacji, stają się dominującym czynnikiem ich całościowego statusu, a także są głównym czynnikiem charakteryzującym ich społeczną tożsamość.

Mikrostruktury społeczne, ze względu na charakter uczestnictwa w małych grupach, kręgach społecznych i instytucjach, są dla członków społeczeństwa polskiego najważniejszą płaszczyzną życia społecznego. Nie oznacza to jednak, że charakter podejmowanych tutaj działań jest jednorodny, jeśli chodzi o ich kierunek czy intensywność.

Utarło się opisywać uczestnictwo w płaszczyźnie mikrostruktur społecznych na wzór układu zespołu okręgów, w środku których znajduje się bliska rodzina, dalej familia, grupy nieformalne, grupy formalne, aż do wybranych grup terytorialnych (Rybicki 1979:57). Jest to jednak tylko jedna z możliwości, bowiem o ich faktycznym usytuowaniu wobec centralnie umieszczonej jednostki decyduje zarówno subiektywne poczucie znaczenia, jakie mają dla poszczególnych aktorów życia społecznego, jak i charakter relacji społecznych (z uwzględnieniem jakości zaspokajanych potrzeb).

Obok zatem układu koncentrycznego, który może mieć charakter domknięty (centralne miejsce zajmuje w nim rodzina mała, obudowana innymi rodzinnymi strukturami) oraz dominujący (rodzina wespół z innymi, choć wyraźnie mniej znaczącymi grupami i kręgami), wskazać możemy także na istnienie innych układów. Należą do nich układ dopełniający, gdzie występują co najmniej dwie istotne postaci równie ważnych w życiu jednostki płaszczyzn aktywności w ramach mikrostruktur oraz układ alienujący, w którym siła związków z mikrostrukturą jest najsłabsza.

Uczestnictwo w życiu społecznym odbywa się poprzez cztery podstawowe układy społeczne:

- a) układ instytucjonalno-organizacyjny, obejmujący zawodową, polityczną, kulturalną i społeczną aktywność jednostek;
- b) układ grup nieformalnych i pierwotnych, obejmujący także rodzinę;
- c) układ grup terytorialnych;
- d) układ grup formalnych.

Aktywność, jaką może podejmować jednostka w wymienionych powyżej układach pojawia się jako wynik negocjacji pomiędzy jednostkowymi zapatrywaniem i możliwościami dotyczącymi udziału w mikrostrukturze społecznej (przyjęte cele i narzędzia ich realizacji), rodzinnymi mechanizmami wzmacniająco-osłabiającymi aktywność w grupach małych i kręgach społecznych, charakterem środowiska społecznego, w którym żyje jednostka oraz spetryfikowanymi i dominującymi w społeczeństwie wzorami sukcesu życiowego. Nawiązują one do cech społeczno-demograficznych jednostki (płeć, wiek, wykształcenie), miejsca zamieszkania, ale także do sytuacji rodzinnej jednostek. Ogólne mechanizmy społeczne, poprzez zawarte w nich normy i re-

guły, wyznaczają jednostce zakres możliwych działań i zachowań, tworząc pole, w którego obrębie jednostki rozgrywają swoje życie (Giza-Poleszczuk 1990).

Wskazać zatem można na występowanie podwzorów współzależności pomiędzy rodziną i jednostką, które wpływają na charakter oraz zasięg uczestnictwa członków rodziny w życiu społecznym.

Pierwszy z nich charakteryzuje się skoncentrowaniem się na uczestnictwie w rodzinie jako podstawowej grupie przynależności i grupie odniesienia. Zawężenie sfery aktywności do jednego tylko typu struktury społecznej spowodowane jest przede wszystkim brakiem możliwości dokonywania wyboru. Jest to sytuacja człowieka, który na wybór został skazany – w pewnych sytuacjach nie zdając sobie nawet z tego sprawy. Zawarcie związku małżeńskiego w bardzo młodym wieku, zwłaszcza wtedy, gdy jest to małżeństwo przymusowe, brak stabilności finansowej, zawodowej, posiadanie liczego potomstwa – współwystępowanie tych cech w życiu kobiety, spowoduje niewątpliwie, że zarówno tożsamość społeczna, jak i komplet statów powstanie pod przemożnym wpływem czynników wynikających z życia rodzinnego (Villa 1997:97). Rodzina zatem nie jest ani barierą, ani też czynnikiem ułatwiającym podejmowanie innych niż rodzinne ról społecznych, ponieważ jest jedyną istotną dla jednostki mikrostrukturą społeczną.

Kolejny podwzór związany jest z dokonywaniem wyborów aktywności pozarodzinnej z poparciem rodziny. Daje to możliwość uczestniczenia w różnorodnych układach społecznych, przy jednoczesnym stałym odwoływaniu się do życia rodzinnego, zapewniającego możliwość zaspokojenia szczególnie cenionych potrzeb. Nie występuje zatem marginalizacja rodziny, ale harmonijne i zgodne z przyjętymi przez jednostkę celami życiowymi pełnienie ról społecznych. Pozostawanie członkiem rodziny stanowi zatem dla człowieka ułatwienie przy uczestnictwie w pozarodzinnych strukturach społecznych.

Rodzina jednak sprawia także, że kierunek dokonywanych wyborów uwzględnia w większym stopniu całościowo pojmowany interes rodziny, niż jej poszczególnych członków. W tym przypadku każdorazowo wtedy, kiedy jednostka wchodzi w inne niż rodzina środowiska społeczne, okupuje to licznymi ustępstwami na jej rzecz. Kontrola rodzinna odnosząca się do zróżnicowanych aktywności jednostki, wychodzi często poza obszar rodzinnego środowiska. Poprzez nią określona zostaje zarówno intensywność, jak i charakter udziału w mikrostrukturach, a także sieciach relacji międzyludzkich.

RODZINA JAKO PERSPEKTYWA DOKONYWANYCH WYBORÓW

Trwałość i względna stabilność rodzinnej struktury, jednorodność socjalizujących czynników życia rodzinnego, a także pozostawanie przez nią podstawową grupą społecznej solidarności (Turner 1998:150) czyni z rodziny podstawowy miernik, przez który jej członkowie oceniają swoje działania. Nie sprowadza się to tylko do

sprawowania kontroli społecznej (zarówno w układzie rodzinnych relacji horyzontalnych, jak i wertykalnych), ale dotyczy także wyposażania jednostki w kapitał kulturowy, społeczny i finansowe gwarancje wspomagające rozwój jednostki (Domański 1997:44). Dodatkowo warto także podkreślić, że siła więzi rodzinnych, dotyczących zwłaszcza rodzin pochodzenia sprawia, że rodzina jest postrzegana jako ta struktura społeczna, która udzieli jednostce pomocy i wsparcia w okolicznościach, w których zagrożone byłoby zaspokajanie podstawowych potrzeb, nie tylko zresztą egzystencjalnych. Poczucie, że nawet wtedy, gdy kontakty rodzinne są nader rzadkie i niezobowiązujące (ma to miejsce na przykład wtedy, gdy dzieci się już usamodzielnili) rodzina zapewnia swoim członkom poczucie bezpieczeństwa, sprawia, że oddziaływania rodziny są tak silne. Przez rodzinę wchodzi się nie tylko w układ więzi krewniaczych, ale także koleżeńskich czy sąsiedzkich. To z kolei decyduje o stabilności całej struktury społecznej (Minkiewicz 1995:85).

Pozostawanie przez rodzinę swoistym zapleczem dokonywanych przez nią wyborów ma miejsce ze względu na wzmocnienie o charakterze materialnym, instrumentalnym (związanym z udzieloną pomocą), poprzez kształtowanie i potwierdzanie indywidualnych postaw i aspiracji, a także motywacji do działań. Od rodziny oczekiwana jest akceptacja własnego „ja”, niejako bezwarunkowo, także wtedy, gdy jednostka wyraża postawy egoistyczne i egocentryczne (Świątkiewicz 1997:183).

Dokonywanie przez jednostki wyborów związanych z podejmowanymi formami aktywności, uczestnictwem w określonych strukturach społecznych, czy też sposobem, w jaki pełnią role społeczne w układach pozarodzinnych, odbywa się jako wynik bilansu zysków i strat, w którym po stronie „winien” i „ma” uwzględniony zostaje interes rodziny i jednostki. Warto przy tym podkreślić, że zgodnie z zasadami teorii wymiany, uzyskiwane i tracone dobra nie muszą być względem siebie ekwiwalentne i mogą pochodzić z różnych segmentów życia społecznego. Ich ekwiwalentność dotyczy zaś równości wartości lub okoliczności (Gouldner 1992:95). Wtedy, gdy ze względu na skutek podjętej decyzji pozornie traci jednostka, mówimy o familiaryzmie (Kephart 1966, s. 95), wtedy zaś, gdy interes rodziny podporządkowany zostaje egoistycznie działającej jednostce – o indywidualizmie.

Rodzina, umożliwiając swoim członkom dokonywanie wyborów życiowych, staje się podstawową grupą, względem której następuje wybieranie określonej orientacji życiowej: egoistycznej, indywidualistycznej, zwróconej na działania wspólnotowe lub sukces mierzony charakterystycznymi dla społeczeństwa miernikami prestiżu społecznego. Dając jednostce perspektywę dokonywanych wyborów, umieszcza ją na kontinuum przebiegającym od rezygnacji z indywidualnych aspiracji, poprzez harmonijne włączenie celów i interesów indywidualnych w cele grupowe, aż do odrzucenia i negacji życia rodzinnego, jako jednego ze stylów życia. Trwałość i intensywność oddziaływań rodzinnych może zatem skutkować zarówno symbiotycznym przywiązaniem do tej grupy, jak i wykluczeniem rodziny z planu życiowego jednostek. O tym, jaką rolę pełnić będzie rodzina, decyduje świadomość tego, na ile możliwe jest uczestnictwo w ekwiwalentnych wobec rodziny strukturach społecz-

nych, na ile możliwe są inne wpływy społeczne, ze względu na istniejące w środowisku jednostki grupy, kręgi społeczne, instytucje, a także inne niestrukturalne sieci relacji międzyludzkich. Istotną rolę pełni także postrzeganie świata jako wrogiego lub przyjaznego człowiekowi. W tym drugim przypadku pojawia się zjawisko wewnątrzsterowności (Titkow 1997:284), które przyczynia się do poszukiwania swojego miejsca w życiu, opierając się na indywidualnych kompetencjach i możliwościach, bardziej niż na wspomagającej roli, jaką pełnią małe struktury społeczne.

RODZINA JAKO ZAPLECZE JEDNOSTKI

Pod pojęciem zaplecza rozumiemy tutaj wszelkiego rodzaju formy zabezpieczenia emocjonalnego i materialnego, czyli czynniki wzmacniające lub osłabiające zaspokojenie podstawowych pragnień człowieka – pragnienia bezpieczeństwa, pragnienia akceptacji i pragnienia uczucia – trzech z czterech najważniejszych pragnień wymienionych przez Thomasa (Thomas, Znaniecki 1976).

Zgodnie z przyjmowaną orientacją indywidualistyczną, jednostki realizujące w rodzinie różne wzory zachowań ukierunkowywane na zaspokojenie podstawowych potrzeb, mogą kierować się dwoma zespołami motywów – motywów uświadamianych typu „żeby” i motywów nie uświadamianych typu „ponieważ” – odpowiedzialnych za ostateczny kształt formy podejmowanych przez nich działań. Wyróżniamy dwa typy podejmowania działań ukierunkowanych na eksplorację rodzinnego zaplecza.

Pierwszym typem jest typ instrumentalno-egoistyczny, nazwany tak ze względu na fakt, iż w systemie motywów uświadamianych (typu „żeby”) i nie uświadamianych (typu „ponieważ”) działających jednostek dominuje motywacja egoistyczna odpowiedzialna za instrumentalne traktowanie rodziny jako całości oraz wchodzących w jej skład poszczególnych członków. Obserwujemy tutaj jawne lub ukrywane tendencje do preferowania zaspokajania przede wszystkim własnych potrzeb, nawet posuwając się do wykorzystywania i manipulacji pozostałymi członkami rodziny.

Do najczęściej wykorzystywanych tu przez osoby realizujące rolę kontrolera mechanizmów kontroli zaliczamy: wysługiwanie się, wywoływanie poczucia winy i porównywanie – wszystkie będące typami mechanizmu manipulacji, prowadzące przeważnie do pojawiania się współzależnienia emocjonalnego, zmuszającego jedną ze stron do ustępstw na rzecz jednostki manipulującej. W rodzinach tych przeważa system kontroli zaburzającej bezpieczeństwo (Wrzesień 1996).

Drugim typem podejmowanych przez jednostki działań w celu eksploracji rodzinnego zaplecza jest typ neutralno-partnerski, czyli taki, w którym jednostki w swoich działaniach kierują się przede wszystkim motywami wynikającymi z zaspokajania pragnienia akceptacji i pragnienia bezpieczeństwa. Obserwujemy tutaj brak nadużywania mechanizmu manipulacji w systemie wewnątrzrodzinnej kontroli oraz działania motywowane zarówno przez motywy typu „żeby”, jak i motywy typu „ponieważ” ukierunkowane na jak najpełniejsze i proporcjonalne zaspokajanie po-

trzeb wszystkich członków rodziny. W rodzinach tych przeważa system kontroli bezpiecznej (ibidem).

Drugim sektorem zainteresowań autorów dotyczących rodziny jako zaplecza jednostki jest traktowanie go w kategoriach „punktu w przestrzeni” rozumianego zarówno materialnie, jak i symbolicznie. Rodzina pojmowana jest tutaj jako azyl, jako miejsce, do którego jednostka zawsze może wrócić licząc na wsparcie, zrozumienie, akceptację. Zagadnienie to wiąże się bezpośrednio ze zjawiskiem poczucia bliskości emocjonalnej oraz lokalizacji ośrodka kontroli (por. Titkow 1997) w relacjach zachodzących pomiędzy jednostką a rodziną. W zależności od stopnia poczucia zewnętrznej kontroli wzrastać lub obniżać się będzie miejsce rodziny jako wartości w uznawanym systemie wartości, co z kolei wpływa na wzmacnianie lub rozluźnianie więzi pomiędzy jednostką a rodziną.

Efekty dotychczasowych badań pozwoliły na sformułowanie następującej hipotezy: im niższe poczucie zewnętrznej kontroli, tym niższa pozycja rodziny w uznawanym systemie wartości i silniejsze rozluźnianie więzi pomiędzy jednostką a rodziną, co procentuje większą pozarodzinną aktywnością jednostek.

Dwa terminy występujące w przytoczonej powyżej hipotezie wymagają bardziej szczegółowego zdefiniowania. Niższe miejsce rodziny w uznawanym systemie wartości – to bardziej precyzyjnie – umiejętność „przenoszenia” rodziny w określonych sytuacjach społecznych na dalszy plan, ale zawsze pozostawianie jej w tle na tyle bliskim, że nie przestaje ona w istotny sposób wpływać na podejmowane wzory zachowań. Natomiast pod pojęciem rozluźnienia więzi rozumiemy tutaj umiejętność niekrepowania swoich poczynań systemem aksjologiczno-normatywnym rodziny w takich sytuacjach społecznych, które tego nie wymagają.

Powyższa hipoteza opisuje sytuację społeczną, która wcale nie oznacza wyłączenie instrumentalnego traktowania rodziny jako zaplecza jednostki i preferowania zaspokajania własnych, indywidualnych, motywowanych egoistycznie celów. Wręcz przeciwnie, chodzi tutaj o sytuację, w której rodzina nie stanowi normatywnego systemu barier i ograniczeń działań jednostki, dążącej do realizowania celów nie pozostających w sprzeczności z interesami i wartościami rodziny jako całości. W tym rozumieniu rodzina stanowi punkt oparcia i zagwarantowania poczucia bezpieczeństwa, w szczególności w przypadkach podejmowania ryzyka czy kalkulacji ewentualnej porażki.

Traktowanie rodziny jako „punktu w przestrzeni” odnosi się przede wszystkim do realizowania ról społecznych poza rodziną, istotnych dla samorealizacji jednostek i właściwego funkcjonowania rodziny (role zawodowe, role publiczne) oraz sytuacji podejmowania trudnych, ważnych decyzji odpowiedzialnych za jakość przyszłego życia (np. dotyczących doboru małżeńskiego, typu podejmowanych studiów, inwestycji itp.).

Badania dotyczące analizy życia rodzinnego w kategoriach zaplecza jednostki, byłyby zatem próbą ustalenia proporcji pomiędzy instrumentalno-przedmiotowym i podmiotowo-aksjologicznym traktowaniem rodziny przez jednostki, dążące do za-

spokojenia swoich podstawowych potrzeb w rodzinie lub z pomocą rodziny. Ponadto analizie poddane powinny zostać opinie i postawy, dotyczące preferowanych modeli i wzorów zabezpieczenia materialnego, gwarantowanego przez rodzinę w stosunku do wszystkich jej członków oraz w relacjach pomiędzy małżonkami i w relacjach rodzice-dzieci. Kolejnym krokiem byłaby próba ustalenia podstawowych typów realizacji wzorów dotyczących zabezpieczenia materialnego w wymienionych już powyżej sytuacjach (intercyza, ubezpieczenia na życie, podział kompetencji dotyczących spraw finansowych w rodzinie itp.).

PATTERNS OF INTERDEPENDENCE BETWEEN THE INDIVIDUAL AND THE FAMILY

Summary

System transformation in Poland caused changes in the functioning of the family. It changed quality and character of relations between this social institution and her members. Presented article is the attempt of creation of the conceptual model essential for the further empirical research of the realisation of the patterns of interdependence between individual and the family.

Pattern of interdependence is a set of norms and values responsible for the means of perception of the family by the individual and the mechanisms of interaction between the individual and the family. Patterns of interdependence determine the process of role taking and process of performing social roles within and outside the family. Apart from that they help to define individual sense of psychical comfort and quality of life.

There are several sources of interdependence between the individual and the family:

- a) models of practical careers existing in the society;
- b) individual aspirations, needs and justifications;
- c) quality and the character of the family life.

The first part of empirical research enabled to select four basic patterns of interdependence between individual and the family:

- 1) family as a manner of life;
- 2) family as chance and barrier of the individual activity outside the family;
- 3) family as a perspective of selecting choices;
- 4) family as a social base for the individual.

BIBLIOGRAFIA

- Barrett M., McIntosh M., *The Anti-social Family*, London 1982.
- Białyszewski H., *Koncepcja systemu społecznego w socjologii*, „Studia Socjologiczne” 1968, nr 3-4.
- Burgess E. W., Locke H., Thomas M. M., *The Family*, New York 1963.
- Domański H., Dukaczewska A., *Samodzielność i chęć polegania na sobie*, (w:) Domański H., Rychard A., (red.), *Elementy nowego ładu*, Warszawa 1997.
- Fichter J. H., *Sociology*, Chicago 1957.
- Giza-Poleszczuk A., *Autobiografia: między symbolem a rzeczywistością*, „Studia Socjologiczne” 1990, nr 1.

- Goode W. J., *The family*, New Jersey 1964.
- Gouldner A. V., *Norma wzajemności*, (w:) Kempny M., Szmatka J., (red.), *Współczesne teorie wymiany społecznej*, Warszawa 1992.
- Kephart W. M., *The Family, Society and the Individual*, Boston 1966.
- Minkiewicz A., *Kryzys więzi rodzinnych i niektóre jego konsekwencje społeczne i kulturowe. Rodzina – jej funkcje przystosowawcze i ochronne*, Warszawa 1995.
- Siciński A., (red.), *Style życia w miastach polskich*, Wrocław 1988.
- Rybicki P., *Struktura społecznego świata*, Warszawa 1979.
- Szmatka J., *Małe struktury społeczne*, Warszawa 1989.
- Świątkiewicz W., *Rodzina wobec kryzysu wartości*, (w:) Faliszek K., McPetras E., Wódz K. (red.), *Kobiety wobec przemian okresu transformacji*, Katowice 1997.
- Titkow A., *Poczucie kontroli nad zdarzeniami w latach 1984-1995*, (w:) Domański H., Rychard A., *Elementy nowego ładu*, Warszawa 1997.
- Thomas W. J., Znaniecki F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976.
- Turner J. C., *Ku poznawczej redefinicji pojęcia grupa społeczna*, (w:) Machaj I., (red.), *Małe struktury społeczne*, Lublin 1998.
- Tyszkowa M., *Cykl życia rodziny a rozwój indywidualny*, (w:) Ziemska M., *Společne konsekwencje integracji i dezintegracji rodziny*, Warszawa 1990.
- Villa F., *Polityka społeczna, demokracja i praca społeczna*, Kraków 1997.
- Wrzesień W., *Realizacja funkcji kontrolnej w rodzinach wielkomiejskich*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, tom VIII, Poznań 1996.
- Wrzesień W., *Wybrane problemy międzypokoleniowej transmisji kultury młodzieżowej*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, tom X, Poznań 1998.
- Żurek A., *Rodzinny kontekst życia jednostki a jej osadzenie w mikrostrukturze społecznej*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, tom IX, Poznań 1997.